

scheppen. Na enkele jaren bleek echter, dat zo de gewenste legeromvang niet bereikt kon worden. In 1909 echter, bleek een parlementaire gelegenheidsmeerderheid van christendemocraten, doctrinaire liberalen, radicalen en sociaal-democraten bereid de dienstvervangingsaf te schaffen, al bleef de dienstplicht beperkt tot één zoon uit elk gezin. In 1913, tenslotte, slaagde de gewiekste premier Broqueville met steun van aartsbisschop Mercier erin om zijn katholieke geestverwanten in het parlement een wetsontwerp te laten aannemen waarin de dienstplicht algemener werd gemaakt dan in 1909. Met dat stelsel zou het Belgische leger in 1926 overeen oorlogssterkte van 340.000 man hebben beschikt. In 1914 evenwel, verdedigden ongeveer 190.000 man het nationale grondgebied. Duitsers en Fransen hadden verwacht, dat het Belgische leger zich in het nationale bolwerk Antwerpen zou hebben teruggetrokken. Het Belgische militaire beeld was ongunstig, want België ging pas laat aan de Europese bewapeningswedloop deelnemen. De Vos wijt de late inhaalmanoeuvre daaraan, dat defensie en buitenlandse zaken lange tijd het exclusieve aandachtsveld vormden van een elite van koningen, militairen en diplomaten. Mij komt het voor, dat een klein land als het verplicht neutrale België zolang de actieve deelname aan de Europese politiek was ontzegd, dat zijn politieke elites van de harde werkelijkheid der internationale betrekkingen vervreemd waren. Evenals de Nederlanders genoten zij sinds 1839 de weelde van zich grotendeels op de binnenlandse politiek te kunnen concentreren. Dat leidde tot de door velen aangehangen overtuiging dat een burgerleger naar Zwitsers model voldoende bescherming bood en tot een overschatting van de beschermende werking van de neutraliteit.

Dat de Belgische katholieken tenslotte bereid waren de impopulaire militaire wetgeving te aanvaarden die zij als oppositie zeker met kracht van de hand zou hebben gewezen, kwam mijns inziens in hoge mate daardoor, dat de geslaagde katholieke emancipatie ook het dragen van verantwoordelijkheid voor de defensie aanvaardbaar maakte. Kortom, op een door de binnenlands-politieke ontwikkeling aangegeven moment, toen stad en platteland naar elkaar waren toegegroeid, slaagde België erin zijn defensie aan te passen aan de reeds lang bestaande, zorgwekkende internationale situatie. Het was een kenmerkende prioriteit voor een klein land dat het primaat van de buitenlandse politiek niet kende. De Vos' these, dat binnenlandse en buitenlandse factoren gelijkelijk bijdroegen tot de verhoging van de defensie-inspanning lijkt mij geen volledig recht te doen aan deze bijzondere verhoudingen. Afgezien hiervan is De Vos' studie echter een belangrijk boek waaruit een grote genegenheid spreekt voor bronnenonderzoek, leger en eenheidsstaat.

C. A. Tamse

A. Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Dissertatie Utrecht 1991, Publikaties van het Gemeentearchief Amsterdam XVIII; Amsterdam-Zwolle: Gemeentearchief-Waanders, 1991, 373 blz., f55,-, ISBN 90 6630 271 2).

In het *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXIX (1966) iii recenseerde A. M. de Jong het proefschrift van Th. van Tijn over Amsterdam. Zijn oordeel was lovend: 'Er is over dit boek veel goeds te zeggen. Het is rijk aan inhoud; het getuigt van opmerkelijke speurzin, van intelligentie, van onvermoeide ijver ook' (357). Natuurlijk had De Jong last van een wetenschappelijke geeuwthonger naar meer, maar zo gaat dat nu eenmaal in recensies, zeker van studies die de moeite van het lezen waard zijn.

Op de omvangrijke Utrechtse dissertatie van Knotter (promotor, natuurlijk: Th. van Tijn) is de lof van De Jong, destijds aan Van Tijn toegezwaaid, eveneens van toepassing inclusief diens vermeld watertanden. Nochtans koester ik de vrees dat de erudiete studie van Knotter geen al te grote lezerskring bereikt buiten de kleine schare van belangstellende historici. Daarvoor is het boek te moeilijk, vereist het een te grote dosis kennis van deze periode en is het zelfs mogelijk dat 'traditionele' connaisseurs van het historische ambacht zich de ogen uitwrijven bij zinnen als 'de significantie is getoetst met een chikwadraat toets ... '(318). In weerwil daarvan zijn er talrijke passages waarin Knotter niet moeilijk doet, boeiend schrijft en zijn verhandeling verwerft dan een bijzondere glans. Deze studie over Amsterdam is veel breder en levendiger dan het geleerde, maar levenloze boekje van J. L. van Zanden *over De industrialisatie in Amsterdam 1825-1914* (1987). Van Zanden concentreert zich te nadrukkelijk op de fabriekmatige nijverheid, terwijl Knotter in zijn onderzoek ook de omvangrijke Amsterdamse luxe-nijverheden en verzorgende ambachten betreft. Voorts maken de modellen en andere abstracties bij Van Zanden wel een verpletterende indruk, maar het resultaat is daaraan navenant. De lezer vergeet deze gewoonweg, ook al omdat nagenoeg alle *mensen* die in Amsterdam leefden en werkten, bekenden en naamlozen, in de deducties van Van Zanden zijn weggevaagd. Dat is bij Knotter beslist niet het geval en het ware te wensen dat hij zijn dissertatie *transformeert* in een voor een breder publiek toegankelijk boek waarop in het bijzonder de Amsterdammers en masse afvliegen. Daar hebben zij toch in ieder geval recht op?

Het gaat in dit proefschrift om de verstrengeling van de economische structuur en de organisatie van de arbeidsmarkt in Amsterdam tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw. Auteur hanteert ten aanzien van de economische evolutie het finalistisch schema van Werner Sombart. Vind ik dit een minder gelukkig jargon, ieder historicus weet wel waarover Knotter het heeft. Tot omstreeks 1870 kenmerkt Amsterdam zich dan als een vroeg-kapitalistische handels- en consumptiestad met een sterke positie van de luxe-nijverheid (goud, zilver, diamant) en een intensieve concentratie van het (verzorgende) ambacht (kledingnijverheid, schoenmakerij, meubelmakerij, sigarennijverheid, bakkersbedrijf, bierbrouwerij en suikerraffinaderijen). Vanaf 1870 en in het bijzonder omstreeks de eeuwwisseling ontwikkelt Amsterdam zich tot een modern-kapitalistisch centrum van handel en industrie en die economische expansie voltrekt zich met name tijdens de lange baisse tussen 1873 en 1895 (Kondratieff). Het zwaartepunt in de Amsterdamse economie en werkgelegenheid moet worden gezocht in de ontwikkeling van de financiële sector, de diamantnijverheid, de bouw en van de havennijverheid. Behoudens in de diamantindustrie — Knotter volgt hier geheel de voetsporen van Van Tijn — komen tal van bedrijfstakken, drukkersbedrijven, edelsmederij, scheepsbouw, de haven, administratieve beroepen en enkele voedings- en genotmiddelenindustrieën onder grote druk te staan. Concurrentie uit andere delen van het land en uit het buitenland leiden dan tot relatieve en zelfs absolute achteruitgang.

Dat alles wordt duidelijk uiteengezet en ook afdoende kwantitatief geadstrueerd door middel van lokatiequotienten van Amsterdam ten opzichte van het gehele land en van vijf andere Hollandse steden: Rotterdam, 's-Gravenhage, Leiden, Haarlem en Dordrecht. Dit mede dank zij de compositie van het boek die weldadig aandoet. Eerst onderzoekt de auteur de totale werkgelegenheidsstructuur van Amsterdam, vervolgens die van de afzonderlijke bedrijfstakken, waarbij hij de noodzakelijke relaties aanduidt tussen de verschillende economische sectoren met betrekking tot de arbeidsmarkt. Juist deze integrerende beschrijving geeft het boek een aparte dimensie. Als zodanig is zijn studie wis en waarachtig een bijdrage aan de stadsgeschiedenis mede door de vergelijking ervan met de studie van de Amerikaanse geograaf

A. Pred over de handelssteden aan de Oostkust van de Verenigde Staten en met het onderzoek naar de immigratie in Londen van G. Stedman Jones.

Centraal in de analyse van de arbeidsmarkt staan de vraag naar arbeidskracht (werkgelegenheid), het aanbod daarvan en de organisatie van de arbeidsmarkt. Knotter maakt daarbij intensief gebruik van de sinds de jaren zeventig in de sociale wetenschappen gangbare theorie van de 'dubbele arbeidsmarkt' met een zogenoemd intern (vaste werkgelegenheid, stabiele arbeidsverhoudingen) segment en een extern segment (losse, tijdelijke werklieden met geen of onregelmatige arbeidsverhoudingen). Tevens hanteert hij de begrippen 'arbeidscyclus' en 'duale economische structuur'. Het eerste is geïntroduceerd door J. Lucassen in diens studie over trekarbeid (1984) en het tweede wordt door J. L. van Zanden gebruikt in zijn eerder genoemd boekje over Amsterdam. Met deze theoretische elementen en met behulp van kwantitatief bronnenmateriaal — waarover dadelijk meer— weet Knotter overtuigend aan te tonen dat 'de ontwikkeling van Amsterdam tot een modern centrum van handel, verkeer en industrie gepaard ging met de voortdurende reproductie van een hardnekkig overaanbod van arbeidskrachten in vrijwel alle sectoren van de stedelijke arbeidsmarkt' (244). Het inzicht in deze specifieke werkgelegenheidsstructuur van Amsterdam leidt dan tot het optreden van de radicaal-liberalen in de gemeentepolitiek en van de vakbonden.

Een verdienste van dit boek is ook de weloverwogen verantwoording van de gebruikte bronnen en met name de methodologische beschouwingen over de werkgelegenheidsstatistiek. Wie ooit gewerkt heeft met beroepstellingen beseft wat voor een arbeid hier is verricht, want ook Knotter heeft een 'omvangrijke herindelingsoperatie' (255) moeten uitvoeren, zelfs zodanig dat de recensent zich afvraagt in hoeverre de cijfers van dit titanenwerk nog wel een juist beeld geven van de werkelijkheid. De auteur staat gelukkig zelf wat sceptisch tegenover zijn verkregen resultaten en dat is een moedige erkenning na zoveel tijd en energie eraan gespendeerd te hebben.

Het is jammer dat Knotter nalaat zijn kwantitatieve gegevens van Bijlage I (155-265) over de samenstelling van de beroepsbevolking 1859-1899 te vergelijken met die van J. A. de Jonge. Ook De Jonge presenteert in zijn klassieke werk over de industrialisatie in Nederland de lezer een voorbeeldige methodische verantwoording over de herindeling van beroeps cijfers ingedeeld naar de aard van het beroep tot cijfers naar de aard van het bedrijf. De Jonge geeft echter voor de telling van 1899 de afwijkingen tussen een indeling van de beroepsbevolking naar de aard van het beroep en die van het bedrijf. Knotter deelt de beroepstellingen opnieuw in volgens beroepsgroepen en dat ligt natuurlijk voor de hand, omdat hij primair een onderzoek doet naar de organisatie van de arbeidsmarkt, maar hij berekent niet de mate van afwijkingen met een indeling volgens de aard van het bedrijf. Andersoortige statistische bewerkingen van hem leveren niettemin een consistent patroon op van de fluctuaties in de arbeidsmarkt. Ik wil hier expliciet vermelden het veel tijd vergende onderzoek naar de leeftijdsopbouw van een aantal beroepen volgens de beroepstellingen van 1889 en 1899 (Bijlage 2) en de grensverleggende arbeid in de militieregisters van Amsterdam en Nieuwer-Amstel waardoor mede een scherp beeld ontstaat van de werkgelegenheid in Amsterdam in de beschreven periode.

F. A. M. Messing

B. de Wever, *Staf de Clercq* (Brussel: Grammens, 1989, 237 blz., Bf950,-, ISBN 90 6857 019 6).

Bruno de Wever, assistent aan het Seminarie voor nieuwste geschiedenis van de Rijksuniver-